

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/48/7-19>

Zəhra Allahverdiyeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>
zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Xacu Kirmaninin fəlsəfi-didaktik görüşləri

Xülasə

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” əənəsi üzrə mövzu, ideya, struktur və üslub problemlərinin araşdırılması geniş elmi müqayisələrə yol açan mürəkkəb bir məsələdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki orta əsrlər ədəbiyyatında “Xəmsə” əənəsinin inkişafını hər bir dövrün yeni tələbləri və ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətinin inkişafı kontekstində araşdırılması vacibdir. Nizami ardıcılığının özlərinin də etiraf etdiyi kimi, “Nizaminin çəkdiyi səddi aşıb keçmək” çətin bir məsələ idi. Bu səbəbdən, yenilik etmək, mövzu və struktura orijinallıqları daxil etmək üçün bir çox nəhəng istedad sahiblərinə mühüm çalışmalar lazım gəlmişdir.

Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) poemasına cavab olaraq yazılmış Xacu Kirmaninin “Rövzətül-ənvər” (“Nurlar bağçası”) əsəri öz əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Nizami tərəfindən qoyulmuş bir sıra mühüm humanist fəlsəfi-əxlaqi ideyalar XIV əsrdə Xacu Kirmani tərəfindən yenidən ədəbiyyatın aktual məsələsinə çevrilərək sufi-modernist formada ifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xacu Kirmani, Rövzətül-ənvər, fəlsəfə

Zahra Allahverdiyeva

Azerbaijan National Academy of Sciences
Nizami Ganjavi Institute of Literature
PhD in Philology
<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>
zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Philosophical-Didactic Views of Khaju Kirmani

Abstract

The study of the theme, idea, structure and style problems of the “Khamasa” tradition of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi is a complex issue that opens the way for wide scientific comparisons. It should also be noted that the development of the “Khamasa” tradition in medieval literature is important to study in the context of the new requirements of each era and the development of the culture of individual peoples. As Nizami’s followers themselves admitted, “overcoming the barrier set by Nizami” was a difficult task. Therefore, many great talents had to make significant efforts to innovate and incorporate originality into the theme and structure.

The work of Khaju Kirmani “Rovzatul-envar”, written in response to Nizami Ganjavi’s poem “Makhzanul-asrar”, attracts attention with its importance. A number of important humanistic philosophical and moral ideas put forward by Nizami were re-expressed in a Sufi-modernist form by Khaju Kirmani in the 14th century, becoming a topical issue in literature.

Keywords: Nizami Ganjavi, Khaju Kirmani, Rovzatul-envar, philosophy

Giriş

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi Şərq müsəlman renessansının əsas xüsusiyyətlərini - humanizmi, insanın aliliyi haqqında ideyaları sənətdə əsas yaradıcılıq prinsipinə çevirdi. O, “Xəmsə” vasitəsilə müxtəlif moduslar və qatlar daxilində Şərq xalqlarının bədii-nəzəri fikrini yenidən canlandırdı. Nizaminin “Xəmsə” mövzuları bəşər mədəniyyətində yeni ədəbi mərhələ və istiqamətin

başlanğıcı oldu. Akademik Həmid Araslı hələ XX əsrin 40-cı illərində şairin zəngin bədii irsinin bəşərin mədəniyyət tarixində oynadığı müstəsna əhəmiyyəti göstərərək yazırdı: “Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi hələ 800 il bundan əvvəl azadlığı, bərabərliyi, azad əməyi təbliğ edib bəşəriyyətin səadət və xoşbəxtliyini arzu edən bir sənətkar olmuşdur. Nizami xalqların səadətini, istiqlaliliyyətini, onların hər cür zülm və istismardan azad olmasını istəyib və bütün ömrünü bu uğurda sərf etmişdir. Nizami əməkçi insanın hüququ uğrunda mübarizə aparmışdır. Nizami öz xalqını bütün dünyada şöhrətləndirmiş və bütün xalqların bərabər hüquqlu mədəni həyatını arzulamışdır” (Araslı, 1998, s. 118).

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” ənənələrini izləyərək onun poemalarına cavab yazmış XIV əsrin böyük mütəfəkkiri Xacu Kirmani öz sufiyanə yaşayış tərzini və qələmə aldığı didaktik-fəlsəfi əsərlərlə Şərqin poeziya salnaməsində özünəməxsus əzəmətli yer tutur. Onun poemalarında sufi mürşidləri və övliyaların şəxsiyyətini ali bəşəri nümunəsi olaraq böyük məhəbbətlə vəsf edilir. Şair mərifət sahiblərinin nəcib xüsusiyyətlərini, ilahi eşq və ali insanlıq yolunda mücadilələrini yüksək sənətkarlıqla qələmə alır. Orta əsrlərin islami sufi filosofları, övliya və şeyxlər kimdir və cəmiyyətdə hansı mövqə tuturlar? Onların üstünlükləri nədən ibarətdir? Xacu “bu ləcivərd göylərin altında heç bir mülkü olmayan, lakin şahənə bir mənəvi- əxlaqi zənginliklə yaşayan, şövq və zövq əhli; İlahi eyvanda şahlıq tacı qurmuş, nəfsini öldürmüş azad” insanların şəxsiyyəti, xarakteri və ictimai fəaliyyətləri haqqında orta əsrlər dövrünə xas zəngin sufi-fəlsəfi məzmun və bədii üslubla ensiklopedik məlumat verir.

Tədqiqat

Müqayisəli araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, Xacu yaradıcılığına orijinallıq xasdır. Bu orijinallıq dövrün fəlsəfi təfəkkürünün simvolik ifadəsi olmaqla, sənətkarın özünəməxsus parlaq istedadının nümunəsidir. Şərq ədəbiyyatında “Xəmsə” davamçıları mövzusu üzrə əhəmiyyətli tədqiqatlar aparan şərqşünas alim Mehdi Kazımovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “Xacunun “Xəmsə”-sində yalnız nəzirənin bir şərti – vəzn az-çox şəkildə qorunub saxlanmışdır. O, yalnız “Rövzətül-ənvar” (“Nur bağları”) poemasında Nizamini təqlid edir ki, bu da özünü əsərin adı və kompozisiyanın saxlanması bürzə verir” (Kazımov, 2012, s. 311).

Xacu Kirmaninin fəlsəfi görüşlərində sufi filosoflarının əxlaqi görüşləri mühüm yer tutur. Şair özü də sufiyanə ömür sürmüşdür. Tədqiqatçı alim Bilqeyis Quliyeva yazır: “Mürşidiyyə ordeninə və onun qurucusu olan Şeyxə xüsusi hörmətinə görə Xacu Mürşidi nisbəsini almışdır” (Quliyeva, 2010, s. 38).

Şair sufi şəxsiyyətlərinin mənəvi kamilliklərini, fədakarlıqlarını, insanın xoşbəxtliyi uğrunda mücadilələrini göstərmiş, islami sufizmin humanist ideyalarını özünəməxsus orijinal məzmun və bədii üslubla təbliğ etmişdir:

باده پرستند و ز می بی خبر
گوش بر آواز و ز نی بی خبر
بحر محیطند و ز گوهر ملول
چرخ بسیطند و ز اختر ملول
هم ره و هم رهرو و هم رهبرند
هم می و هم ساقی و هم ساغرند

(Xacu, 1991, s. 22)

Badəpərstdirlər və meydən xəbərsizdirlər,
Avazı eşidirlər və neydən xəbərsizdirlər.
Mühit dəryasıdırlar və gövhərdən ötrü qəmli,
Geniş asimandırlar və ulduzdan ötrü qəmli.
Həm yol və həm yolçu və həm yolun başçısıdırlar,
Həm mey və həm saqi və həm sağərdirlər.

Əsərdə 2-ci məqalətə aid - Seyyid tayfasından olan Həzrəti Cüneyd və Şibli rəhmullahi- əleyhim və rübubiyyə sirrinin açığlanmasının qarşısının alınması və onun cavabı - adlı hekayə daxil edilmişdir. Hekayə iki məşhur sufi filosofunun tövhid haqqında fikirlərini həsr olunmuşdur.

Hekayənin əsas məzmununu tövhid fəlsəfəsinin izahına və təriqət sahiblərinin tövhid haqqında görüşlərinə həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, tövhidin əsasları – rübubiyyə (Allahı yaradan, ruzi verən,

dirildən, öldürən, yaratdığının dualarını eşidən, ona yardım edən və sair vahid olaraq tanımaq), uluhiyyə - isə yalnız Allaha ibadət etmək və Allahın ad və sifətlərini tanımaq kimi mühüm şərtlərlə bağlıdır.

Hekayədə bəhs olunan Şeyx Cüneyd Bağdadi haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır. İlk təsəvvüf filosoflarının məşhur nümayəndələrindən olan Cüneydin atası əslən Nəhavəndlidir, sonra Bağdada köçüb gəlmiş və burada məskunlaşmışdır. Cüneydin 909-cu ildə öldüyü məlumdur.

Mənbələrə əsasən, Cüneyd Bağdadi sufizmdə Allahın birliyi haqqında tövhid fəlsəfi anlayışını yeni konsepsiyasını izah etmiş, onu daha da zənginləşdirmiş və özündən sonrakı sufizmə mühüm təsir göstərmişdir. Cüneydin “konsepsiyası birliyə, vəhdətə, ağıl və ilk əsasa söykənir. Kəlamçıların Qurana əsaslanan birlik anlamaları da bu hissəyə daxil olur. “Kəlam” kəlməsi üzərində düşünən Cüneyd, “həddi - hədisdən ayırdı” və tövhidə işarə etdi. Cüneyd “tövhid” dedi. O (Allah) doğuş etmədən, arbitraj etmədən, təyin etmədən, formalaşdırılmadan və bənzəyişi olmadan birdir (təkdir): doğmadı, doğulmadı, ekvivalenti yoxdur və s.” (Cüneyd, 1993, s. 120).

Hekayənin ikinci qəhrəmanı Əbubəkr Şibliyədir. O, 861-ci ildə Samirə şəhərinin Şibli qəsəbəsində türk ailəsində anadan olmuşdur. Gənc yaşlarından Abbasilər sarayına yaxın olaraq valilik rütbəsi almış Şibli öz dövrünün sufilərindən Xeyr -əl Nəssacın söhbətlərini dinləmiş və sufizmə yönəlmişdir. Məlumatlara əsasən, Xeyr -əl Nəssac onu Cüneyd Bağdadinin yanına dərs almağa göndərmişdir. Şibliyə görə, “Tövhid Allaha qarşı duyulan daimi bir eşqdır. Ona mütləq bir bağlılıq və sonsuz bir təvəkküldür. Şibliyə görə, elm və əməl bütünlüyü və əməldə ixlaslı olmaq əsas şərtidir. Çünki əməlin dili, elmin dilindən daha təsiredicidir. Nəbilərə açılan kəşf vəlilərə açılan kəşfdən çox böyükdür” (Şibli, 2010, s. 125).

Xacu Kirmanin qələmə aldığı hekayə vasitəsi ilə bu iki böyük sufi filosofun görüşlərindən tövhid haqqında incə bir detallı qələmə almışdır. Hekayənin qısa məzmunu belədir: “Həzrət Cüneyd ki, tövhid quşunun ovçusu idi, bir gün Şibliyə belə söylədi: “Sirr mücrüsünün ağzını açma, onu minbərin başından açıb söyləyə bilməzsən. Biz ki, bu pərdənin nəğməqoşanıyıq, könül sazını pərdədə gizlətməmişik. Dostun işarətlərinin şərhindən keç ki, bunların hamısı Onun gizli rəməz və işarələridir. Onun qissəsini təqrirə (izah etməyə) həcət yoxdur. Allahın ayələrini təfsir etməyə kimsə qabil deyil. Mənanın sirri bəyan ilə bilinməz və Həqiqətin gizli elmi nişan ilə tapılmaz. Hidayət şərhini təsəllüflə oxuma. İlahi dərslərini təkəlliflə sürmə. Bu quşun nəğməsi dastan deyildir. Bu gülün qönçəsi gülüstandan ayrıdır. Vəhdət cədvəlinin xəttini çəkmək olmaz. Məna bədəsi sağərlə içilməz. Tövhid şahının qalası yoxdur, Təhqi q bülbulünün səfiri yoxdur. Yol (təriqət) əhlinin qədəmi başqadır, can Kəbəsinin evi başqa” (Xacu, 1991, s. 22).

Şibli isə cavabında dedi: “Bu sazda nəvə edən pərdə mənəm və pərdəçalan da mənəm. Deyən də mənəm və sözümü eşidən də mənəm. Görünən mənəm, üzümü görən də mənəm. İki cahanda məndən savayı bir kəs varmı? Ad mindir və (lakin) müsəmma (adlandırılan) birdir! Dürr danəsi hədsizdir və (lakin) dərya birdir!” (Xacu, 1991, s. 24-25).

Göründüyü kimi, hekayə islami sufizmin ilahi vəhdət ideyasını əks etdirir. Xacu Kirmani tövhid haqqında görüşlərini bəşərin yüksək mənəvi dəyəri olaraq təbliğ edir. O da sələfi Nizami kimi, islami humanizmin ilahi vəhdət - insana sevgi və mərhəmət, ədalət prinsiplərini qoruyub saxlayaraq, onu məharətlə davam etdirir. İnsan bu qaranlıq dünyada parlayan nurdur, varlığın əbədi dirilik suyudur.

Xacu Kirmani elm və mərifət sahibi olan insanların üstünlükləri haqqında orta əsr ədəbiyyatında mövcud olan fəlsəfi-nəzəri görüşləri daha da zənginləşdirərək, cismani və ruhani kamilliyin əsaslarına dair öz fikirlərini bədii şəkildə ifadə edir və bu məqsədlə “Rövzətül-ənvər” məsnəvisində Allah nurundan yaranıb, onun səxavət və kərəminə möhtac olan insanların, irfani düşüncə sahiblərinin, sufizm fəlsəfəsini təbliğ edən təriqətçilərin görüşlərinə geniş yer verir.

3-cü məqalət - “Bəşərin kəmalı- məratibi (dərəcəsi) və insan növünün sair heyvanat içində fəziləti” adlanır. Buraya - Soltan-əl arifin Bəyazid Bistami qüdsülləhi- ruh və vəhdət elminin bəyanı - adlı hekayə daxil edilmişdir.

Məqalət Nizami əsərində “İnsanın başqa heyvanlar içində fəziləti” adlanan 7-ci məqalətə uyğundur. Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi bütün yaradıcılığı boyu insanın ali varlıq olaraq ilahinin mərifət xəzinəsindən yaradılması və onun başqa canlılardan üstünlükləri haqqında öz görüşlərini təbliğ etmiş, insan haqqında mövcud olan fəlsəfi-elmi bilikləri zənginləşdirmişdir.

Xacu Kirmani də təqdim olunan 3-cü məqalətdə ustadı Nizami Gəncəvinin ideyalarını fərqli süjet və sufi anlamında davam etdirmişdir. Şair insanın kainatda bənzərsiz və ali varlıq olaraq yaradıldığını aşağıdakı tərzdə tərənnüm edir:

قرص قمر آینه روی تست
نافه شب غالية موی تس
چهره صبح از دمت افروختند
سوره نور از دلت آموختند (Xacu, 1991, s. 26)

Ay qürsü sənin üzünün güzgüsüdür,
Gecənin göbəyi sənin saçının qaliyəsidir.
Sübhün çöhrəsini sənin nəfəsindən yandırdılar,
Nur surəsini sənin könlündən öyrəndilər.

Didaktik – fəlsəfi parçalarda təsirlənmələr xüsusilə özünü göstərir. Bununla belə, şairin orijinal təzadları da diqqəti cəlb edir. “Sübh üzün kimi çöhrəsi nurlu” yaranmış insan mənəvi naqislik üzündən bu gözəlliyi təəssüf ki, daimi yaşada bilmir, çünki onun qəlbi mərifət nuru ilə işıqlanmamışdır. Üz şam kimi işıqlanır, lakin hələ sübhədən əsər-əlamət yoxdur. Artıq gündüzdür, lakin sən bu gündüzün axşamı, yəni axırətin haqqında düşünmədiyin üçün ziddiyyətlər içindəsən.

Xacu Kirmani burada Bəyazid Bistaminin sufizmdə vəhdət elminə dair nəzəri görüşlərinə və insanın aliliyinə, bu vəhdətdə insan faktorunun uca mövqeyinə istinad edir. Şair burada Sufi şeyxinin insanın böyüklüyünə dair işlətdiyi Allaha aid “Sübhani” (böyüklük) epitetinə obrazlı şəkildə işarə edərək: “Eşq olsun, eşq olsun mənə, mənim əzəmətim böyükdür” (Xacu, 1991, s. 27) ifadəsini işlədir. Məlum olduğu kimi, Allaha məxsus olan bu kəlamın insana şamil edilməsi, vaxtilə Bəyazid Bistaminin təqib edilməsinə, öz doğma şəhərindən qovulmasına səbəb olmuşdu.

Qeyd etmək vacibdir ki, əsil adı Tayfur olan Bəyazid Bistami (Əbu Yəzid) 804-cü ildə Bistam şəhərində anadan olmuşdur. Mənbələrə əsasən, 875-878-ci illərdə vəfat etmişdir. Qəbri Bistam şəhərindədir. Bəyazid Bistami sufizm tarixinə Rabiənin Allaha özünün fədakarcasına məhəbbətinin davamı olaraq - Fəna fillAllah - (Allahda yox olma, fəna-yoxluq) mərhələsinə qovuşmuş bir filosof kimi daxil olmuşdur. “Məst sufi” ləqəbilə məşhur olan Bəyazid Bistami əksər mənbələrdə xatırlanmışdır. Sufinin ilahi həqiqət axtarışlarında “bixodi” (yoxluq) ruhun qüdsiyyət tapmasında, insanın Allaha yaxınlaşmasında mühüm şərtidir: - راه خدا گیر و ز خود در گذر (Tanrı yolunu tut və özündən keç) söyləyən şair öz əsərlərində bəşəri kamillik və mərifət yollarını göstərmiş, həmçinin öz ömrünü bu yolda sərf etmişdir.

Hekayədə şairin aşağıdakı təsviri diqqəti cəlb edir: “Bəyazid ilahi şərabdan məst olaraq هل من مزید -(Yenə varmı?) deyər nəyə çəkirdi” (Xacu, 1991, s. 28). Bu mənzərə təsadüfi olaraq verilmir. Məlumdur ki, هل من مزید - Yenə varmı? - ifadəsi Qurani-Kərimin Qaf surəsinin 30-cu ayəsindən iqtibasdır. Ayə belədir: - O gün cəhənnəmə: -Doldunmu? - soruşarıq. Cəhənnəm isə cavab verər: هل من مزید -Yenə varmı? (Quran, 2005, s. 519). Göründüyü kimi, şair görünən və görünməyən dünyanı qarşılaşdırır. Müəyyən tarixi dövrdə sufizm ideyalarının islami təfəkkürdən qaynaqlandığını və insanın doğru yola yönəldilməsi yolunda Qurandan alınma rəmzlərin istifadə olunduğunu göstərir.

Daha sonra hekayədə nəql olunur ki, “Şeyx Bəyazid Bistami könül bəzmində səbuhluq edirdi. Can camından mey içirdi. Məstlik meyxanasının sakini olmuşdu və varlıq aləmindən bixəbər idi. Sultanlığının şöhrəti yayılmışdı, Sübhanının surəsi dillər əzbəri olmuşdu. Bir nəfər ondan təkəlliflə sual etdi ki, “Ey layizal (əbədilik) meyindən məst olan! Gecəni necə sabaha gətirirsən? Sabahın (yəni o dünyanın-Z.A.) yəqinliyini xəyalına gətirirsən?”.

Bəyazid dedi: “Axşam və sabahdan dәм vurma ki, bizə nə gecə, nə gündüz? Sabahın yəqinliyi onun gecəsidir. Qüds evində nə ayıq, nə məst? Bu yolun məqsədi mənzildən uzaqdır, bu dəryanın gəməsi sahildən uzaqdır! Həqiqət gecəsinin sabahı yoxdur. Vəhdət sübhünün xəyalı yoxdur” (Xacu, 1991, s. 28).

Nizami yaradıcılığında ön plana çəkilmiş humanist prinsiplər-ədalət, doğruluq, mənəvi kamillik Xacu Kirmani əsərlərində dövrünün simvolikasının geniş tətbiqilə yenidən canlandırılır, sufi rəmzləri ilə dolu orta əsrlər poeziyasının əsas mövzusunə çevrilir. Varlıq tacının gövhəri - insan haqqında

Nizami təlimi öz yeniliyini, ifadə tərzini və orijinal xüsusiyyətlərini saxlamaqdadır. Xacunun aşağıdakı misralarına diqqət yetirək:

روز و شب ای خواجه در این کارگاه
چيست دو مفتول سپید و سیاه
حله طرازان که طرازش کنند
بهر تو کوتاه و درازش کنند
(Xacu, 1991, s. 27)

Gecə-gündüz, ey xacə, bu kargahda,
İki (cür) ağ və qara sim nədir?
Bəzək vuranlar ki, onun bəzəyini vururlar,
Səndən ötrü qısa və uzun edirlər.

Xacu Kirmani mənsub olduğu təriqət rəmzləri və özünün sufi dünyagörüşündən asılı olaraq, təsəvvüf tarixində ilkin çeşmələrə daha çox yer vermiş və bəşəri problemlərin həllini orta çağ sufizmindəki qabarıq meyllərə uyğunlaşdırmışdır.

Bununla belə, Xacu Kirmani Nizaminin fundamental ideyalarını qoruyub saxlayır, sələfinə xas olan məhəbbətlə ilahi nurdan yaranan insana - Sən bu bağçada (dünyada) dayanmayınca, gülün üzündə su və rəng yox idi - deyərək insanın böyüklüyünü və kamilliyini vəsf edir.

4-cü məqalət – “Tənbeh (cəza) və təhdid (hədə) və insanlara təzim gözü ilə baxmaq haqqında” (Xacu, 1991, s. 29) adlanır. Məqalətdə şair didaktik nəsihətlərlə insanı xeyir əməllərə çağırır, yoxsula, qəribə xor baxanları tənbeh edir, islami etiqadlarda ifrata varan, zahiri dindarlıqla lovğalanan, din qardaşına, dünyaya, bütün aləmə həqarət gözü ilə baxanları qınayır, həmçinin dövrün sufi filosoflarına izzətlə yanaşmağı tövsiyə edirdi:

چشم حقارت ز جهان باز گیر
تا نشوی پیش جهانی حقیر
(Xacu, 1991, s. 31)

Dünya qarşısında aciz qalmayan deyə,
Dünyaya həqarət gözüylə baxma!

Bu məqaləyə “Həsən Bəsri və qüdsüllah Həbib Əcəmi” haqqında hekayə daxil edilmişdir. Diqqət etdikdə, hekayənin məzmunu Qurani-Kərimdə olan bir qissə motivindən qaynaqlanır. Qurani-Kərimin Abəsə (80) surəsinin 1-12-ci ayələrində deyilir:

1.Qaş-qabağını tökdü və üzünü döndərdi. 2.Bir kor kimsə yanına gələn zaman. 3.Sən nə bilirsən, bəlkə o, təmizlənəcəkdir? 4.Və ya nəsihət alacaq, nəsihət ona fayda verəcəkdir? 5.Özünü ehtiyacsız bilən kimsəyə (gəldikdə isə) 6.Sən ona (köməyə) yetişirsən. 7.O təmizlənməzsə də, sən məsul deyilsən. 8.Amma özünü sənə çatdıran şəxs, 9.Allahdan qorxan halda, 10.Sən ondan üz çevirirsən! 11.Belə deyil! Bu (ayələr) öyüd-nəsihətdir. 12.Hər kəs istəsə, ondan nəsihət alar” (Quran, 1991, s. 585).

Həsən Bəsri və Həbib Əcəmiyə həsr olunmuş bu hekayədə də nəql olunur ki, namaz vaxtı məsciddə Həbib Əcəmi Həsən Bəsridən yuxarıda dayanmışdı. Əl-həmd surəsinə oxuyurdu. Lakin qiraəti yaxşı ifadə edə bilmirdi. Həsən Bəsri öz-özünə dedi: “Namaz belə necə güclü olar? Bu əcəmli dili şikəst etdi” (Xacu, 1991, s. 31).

Oradan uzaqlaşdı, tənha bir yerdə namaz qıldı. Həmə gecə yuxusunda Həzrət-i İzzəddən (Allahdan) ona bir xitab gəldi: “Ey Həsən, niyyətin düzlüyü ibarələrdən uzaqdır. Sənin fəzilət oxun var idi, heyf, əldən verdin! Nə lovğalıq görmüsən öz ibarələrində? Baxmayaraq ki, sən namazı özgə cürə qılmayıb, dini adətlərin qaydalarını düz etmisən, lakin öz işarələrində axtarışçı olmamısan. Əgər ürək dürüstdürsə, dilin borclarını ödəyir. Dilin adı nədən ürəyin yanında gəlir? Ürək-doğruluq, dürüstlük üzündən yaxşıdır”. Süjet davam etdirilir. Həsən Bəsri peşimançılıq keçirir: “Bu ürəkdağlayan mənzərədən onun manqal sinəsi ud yandırdı” (Xacu, 1991, s. 31).

Didaktik ricətlərlə şair islami sufizmin əsas nəzəri və praktiki qaydalarını tarixdən aldığı ənənəvi qəhrəmanların obrazı vasitəsi ilə mənalandırır. Bu obrazlarla şairin məqsədi ümumbəşəri humanizmi, dünyəvi və ilahi eşqi, insana məhəbbət fəlsəfəsini təbliğ etməkdir:

گر شده ای جم مکن آزار مور
زانکه چو بهرام شوی صید گور

(Xacu, 1991, s. 30)

Əgər Cəm olsan belə qarışqanı incitmə,
Çünki Bəhram kimi gor ovçusu olarsan.

Xacunun bu beytində Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərindəki Bəhramın son aqibəti süjetinə işarə aydın görünməkdədir. Şair sufizm ideyalarını zəngin fantastik süjet və mifik elementlərlə, həm də bədii bir dillə tərənnüm etməyi bacarmışdır. Onun bütün süjetlərində dramatik-romantik poeziya ənənələrini izləmək mümkündür.

5-ci məqalət- “İnqilab məşğuliyyətləri və dövrlərin iztirabları və Həzrəti-rəbb-əl-rübüba inam” adlanır. Əsərdə ənənəvilik baxımından struktur prinsiplərini qoruyaraq, qoca fələyin etibarsızlığından, dünyanın dəyişiklik qanunu ilə dövr etdiyini göstərən Xacu Kirmani həm öz dövrünün hakimiyyət çarpışmalarına, baş verən siyasi inqilablarına işarələr edir. Şair özünün cəmiyyət haqqında nəzəri-fəlsəfi görüşlərini orijinal məzmun və bədii sistem əsasında təbliğ edir.

5-ci məqalətə daxil olan hekayə “Məmləkətinə qarışıqlıq yol tapan və süqut edən Kirman padşahının hekayəti” adlanır. Hekayədə şair adlı-sanlı bir Kirman padşahından, onun mərhəmətli xasiyyətindən, gözlərindəki mərhəmət və şəfqətdən, özünün daxilinin onun ehsan xırmanından dolduğunu, bütün xərclərini onun səxavət buludundan aldığını söyləyir. Lakin dövrən dəyişmiş, həmin padşahın bəxtinin çərxi dönmüş, səadət ulduzu sönməyə başlamış və bir gün taxtına zaval gəlmişdir. Ölkədə inqilab olduğunu yazan şair gördüyü yuxusunu danışır: “Mən o mütəfəkkirəm ki, bu inqilabdan mənim bəxtim yuxusunda nə gördü? Bir cahan aqili gördü ki, o, mənim qocalığımdır. Sirlərin bilicisi, mənim könlüm, ruhum dedi: “Ey dövrənin qurbanı! O padşah müdrik və elm öyrənən olmadı. Padşahlıqda könül bəndinə pərdə qurdu, əzəl və əmələ ehtiyac duymadı. Bir başqa həyat suyunu tutdu. O da sənə kimi başqa bir dürrə möhtacdır. Uca hakim - Allah ona istədiyini verdi,amma o, başqa ölçünü tutdu....Bəxşiş və nemət şərhini tutdu. Hacət Ondan olacaq ki, onun heç bir şeyə möhtacı yoxdur. Kərəm yolunun başında bac-yük yoxdur. O ki, şövkətlə padşahlığını bağladı, bəxşiş və nemət şərhini tutdu” (Xacu, 1991, s. 35).

شرم نداری که غم نان خوری
کانچه نصیب تو بود آن بری...
شاه و گدا روزی از و می خورند
مور و ملخ قسمت از و میبرند

(Xacu, 1991, s. 35)

Xəcalət deyil ki, çörək dərini çəkirsən,
Sənə nəsibin nədirsə, onu götür.
Şah və gəda Ondan ruzi yeyirlər,
Qarışqa və çəyirtkə qisməti Ondan aparırlar.

Şair burada “Qarışqa və çəyirtkə qisməti Ondan aparırlar”- söyləməklə, Qurani-Kərimin Ankəbut surəsi(29) 60-cı ayədən iqtibas etmişdir. Ayə aşağıdakı şəkildədir: “Yer üzündə öz ruzisini daşıya bilməyən (və ya zəxirə etməyən) bir çox canlılar vardır ki, Allah onların və Sizin ruzinizi verir. O eşidən və biləndir” (Quran, 2005, s. 403).

6-cı məqalət- “Bizdən Allaha tərəf dönmək, könül əhlindən və himmət sahiblərindən kömək və onların nəzəri görüşləri haqqında” adlanan bu məqalətə aid “Həbib Əcəmi və törətdiyi cinayətə görə cəza alan qatil haqqında” hekayə daxildir. Hekayənin qısa məzmunu belədir: “Qətl törətmiş bir nəfər ovlanmış quş kimi tutuldu, dar ağacından asıldı. Onun qanından dar ağacı ənab rəngi aldı, onun asıldığı yerdə torpağın üzü qana qərq oldu.... Bir övliya sübh çağında yuxusunda gördü ki, həmə

qatil şəxsin çöhrəsi günəş kimi işıq saçır. Huri-cənnət məkanda xuraman-xuraman nazlanıb gəzir və onun üzünün işığından bağ nura qərq olub. Dedi:- Belə yaramaz əməllə necə bu dərəcəyə çatmısan? Sənin əlində pisləkdən başqa heç nə yox idi və indi belə dəstgah sürürsən. Əlində bir maya yox idi, xeyir tapmısan. Başın fələyə ucalıb. Sanki o çirkin, layiqsiz işi sən tutmamısan. Dedi: - Mənim başım yol qırağında asılı qalmışdı. Həbib Əcəmi oradan keçirdi. Mənim sərgəştə halıma nəzər saldı. Gördü ki, qolum-qanadım sınıb, başım dar ağacında sallanıb qalıb. Sübh tezdən sidq ilə tiği-duanı çəkib, mənim bağışlanmağım üçün bir dua oxudu və o könül əhlinin nəfəsindən mən nəfəs aldım. Səkkiz cənnət bağını gəzirəm və indi də onlardan birinə nəzər salıram” (Xacu, 1991, s. 38).

7-ci məqalət- “Kamil nəfsin əhvalı və təriqi-üsul ilə Tövhid məqamının əlaməti haqqında” adlanır. Xacu məsləki uğrunda təriqət yolu ilə irəliləyərək, kamil nəfsə doğru gedən insanı, onun inkişafını sufi məcazları ilə tərənnüm edir:

ما که می از ساغر جان خورده ایم
جان جهان در سر دل کرده ایم
روی در آئینه جان دیده ایم
گل ز گلستان خرد چیده ایم

Biz ki, meyi can sağərindən içmişik,
Cahan canını könüldə etmişik.
Üzünü can aynasında görmüşük
Ağıl gülüstanından gül dərmışik.

(Xacu, 1991, s. 39).

Bu məqalətə “Kiçik yaşlarında yuxuda gördüyü bir mələk və onun təbiri haqqında hekayə” daxildir. Şair bu hekayədə öz yuxusunu danışır: “Kiçik yaşlarımda və səba zamanında vaxtım aynasında səfa var idi. Mənim təbim müəlliminin söhbətindən rüzgar kimi güştə edirdi. Bir löbət camallı mələk yuxuma girdi və xəbər verdi ki, ey şirin kəlamlı tuti! Sən məliki- süxəndan olacaqsan, sənin hekayələrinin oxu Cövzaya çatacaq, adın Sürəyya ulduzuna qədər ucalacaqdır” (Xacu, 1991, s. 41-42). – deyə şair şeir sənətində ucalacağını ona uşaqlıqdan ilahi vəhy olaraq xəbər verildiyini söyləyir.

8-ci məqalət- “Eşqin ayətinin şərhinə, mehrin mahiyyəti və vəhdətin mərtəbəsinin isbatı”na həsr olunmuşdur.

Xacu bu məqalətdə eşq haqqında fəlsəfi dünyagörüşünü - ilahi eşqin birliyini, yüksək və ülvə məhəbbətin ilahi nurdan xəbər verdiyini didaktik hissədə ifadə edir. İlahi nura- vəhdətə çatan könül aşiqi insanın o nura əridiyini, hasilsiz və mənzilsiz bir ədəmə qovuşduğunu göstərir.

Xacunun üslubunda - könül- rəmzi daimi işlək bir obrazdır. Sələf Nizami özü də ilk poemasında - Könül- rəmzini İlahiyə yaxınlaşmaqda əsas vasitə olaraq qəbul etmişdir. “Qəlbini tanı, ...qəlbə bağlan, ...Sənin yolunu yalnız qəlbini bilir” söyləyən Nizami əslinə qayıtmağa hazır olan ruhun son mənzilinin - qəlb, könül - olduğunu göstərir və təsəvvüfdə mövcud olan fikri poetik yolla oxucusuna çatdırır. Xacu Kirmani hekayəsinin əsas qaynağı Nizami əsəri olduğu süjetdən bəlli olur. Məlumdur ki, “Leyli və Məcnun mövzusunun mühüm ərəb qaynaqları mövcud olsa da, əsas ədəbi mənbə Nizami poeması hesab olunur. Görkəmli şərqşünas alim Səədulla Əsədullayevin gəldiyi nəticəyə əsasən, “Bu qaynaqlardan mühüm hissəsi - Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin əsas mənbələrindən sayılan ərəb məhəbbət lirikasının – Məkkə və Mədinə şairləri qoludur ki, buraya Ömər ibn Əbu Rəbiə (644-711), Abdullah ibn Məhəmməd əl-Əxvas (ölümü-723), Abdullah ibn Ömər əl-Ərci (VII əsr) və başqa sənətkarların yaradıcılığı daxildir. Bu mənbələrin digər qolu - köçəri beduinlərin plotonik məhəbbətini tərənnüm edən Camal ibn Abdullah ibn ər-Ruxxal əl-Əhyaliyə (öl.697), Qeys ibn Zərəh (öl.687) və Qeys ibn Müləvvəh əl-Əmirinin şeirləridir” (Asadullayev, 1981, s. 18-20).

Hasilsiz hasil, mənzilsiz mənzil - bu məcazlar Allaha aid sifətlərdir ki, sufizmə görə, qüdsiyyətə çatmış insana da şamil olunur. Bu sahənin mütəxəssis alimi Səadət Şıxıyevanın haqlı olaraq müəyyənləşdirdiyi kimi, “İnsanın ilahi mahiyyətli olduğunu əsaslandırmaq üçün şair Allahın ayrılmaz cəhətləri, atributları, Quranda sadalanan epitet və sifətlərinin bir qismini insanın üzərinə köçürür” (Bertels, 1965, s. 145). Xacu Kirmani bu məqalətə aid: مجنون که از لیلی خبر شنید و جواب او در عدم غیریّت (Leylidən xəbər eşidən Məcnun və onun cavabı) hekayəsini vermişdir.

Hekayənin məzmunu belədir: “Məcnun bir gecə könlü qana qərq olmuş halda, əql evindən kənara çıxdı, huşu getdi. Vəhşi biyabanla həmnəfəs oldu. Cəngəlliklərin xəstəsi oldu. Bir gün bir nəfər Leylidən ona xəbər gətirdi. Qeys Leylinin avazını eşitdi. Gördü ki, şer işığında mənə pərdəsini açıbdır. Lakin heç yerdə Leylini tapmadı. Fəna işığı Məcnunun başının üstünü aldı. O özündən getdi ki, leylini tapsın, tapa bilmədi. Könlü pərdəsini can üzündən açdı və cahana həqiqətin gözü ilə baxdı. Aynada dostunun (Leylinin) üzünü gördü. Öz üzünün nəqşini güman etdi ki, odur. Dedi: Neçə vaxtdır ki, nəzər salıram. Heç bir şəkk yoxdur ki, Leyli mənəm. Mənim mən'im onun mən'ini göstərdi. Mən bütöv onun təcəllasındanam. Mənim varlığım onun varlığındandır. Mənim məstliyim onun məstliyindən gəlib. Fəryadla oxuyan şur bülbul öz surətini axan suda gördü. Dedi: əgər bu surət Aynaya baxıb öz üzünün nəqşini Leylinin üzünə hesab etdi və dedi:

گفت که چندان که نظر میکنم
هیچ شکی نیست که لیلی منم
صورت من بین شده معنی او
من همه عکسی ز تجلی او
هستی من هستی او آمده
مستی من مستی او آمده
من همه او گشته و او گشته من
تن همه جان گشته و جان گشته تن

(Xacu, 1991, s. 45)

Dedi ki, mən belə düşünürəm ki,
Heç bir şübhə yoxdur ki, Leyli mənəm.
Mənim surətim onun görünən mənasıdır,
Mən bütünlüklə onun təcəllasıyam.
Mənim varlığım onun varlığından gəlib,
Mənim məstliyim onun məstliyindən gəlib.
Mən tamamilə ona, o isə tamamilə mənə çevrilib.
Bədən tamam ruh olub və ruh isə bədən olub.

Göründüyü kimi, Xaci burada sifizmin ilahi vəhdət ideyasını əsas götürmüş və eşqin vəhdəti anlamında Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərindən də faydalanmışdır.

9-cu məqalət – “Fikir yüksəkliyi və gizli saxlanılanlara etinasızlıq” haqqında adlanır. Şair burada dünyə nemətlərinin aldadıcı olduğunu,

دل چه برین جوسق نیلی نهی
مهد برین ابلق کیلی نهی
جان به تگلف بر جانان میار
پای ملخ نزد سلیمان میار

(Xacu, 1991, s. 46)

Nədən könlünü bu bulanıq köşbə tərəf tutursan,
Bu əbləh gili üzünə vətən edirsən.
Canı təkəllüflə (zəhmətlə) canan gətir,
Çəyirtkə ayağını Süleymana yaxın gətir.

Bu məqalətə aid “İskəndər və Aristotelin hekayəsi”ndə “ dünyadan zülmün zülmətini yuyub aparan, qəm tüstüsünü Adəmin ürəyindən təmizləyən, mərdlik və igidlikdə tək olan, lakin nəfsini cilovlaya bilməyən İskəndər surəti ilə müdrük kamalın, əqlin timsalı olan Ərəstu qarşılaşdırılır. Hekayədə nəql olunur ki, “İskəndər yer üzünü tutdu. Çin ayinəsindən pası təmizlədi. Kədər pərdəsini dinin üzündən qaldırdı. Aləmin ürəyindən zülmün zülmətini yudu. Qəm tüstüsünü Adəmin hisindən təmizlədi. Düzlüyünün səddi Yəcuc yolunu bağladı. Bəxt ulduzu parlayıb, ulduzların qəlbini sındırdı. Bir gün Ərəstu gördü ki, şahın vaxt aynası qaralıbdır. Dedi: “Ey dünyanı öz fərmanında saxlayan! Fələk səhnəsi sənə meydan olaraq ərsəyə gəlib. Nazer-e divan (mühakmə və müşahidə edən Allah -

Z.A.) sənə təəccüb qaldı. Tufanda boğulan təfəkkür oldu. Öz fikrini özünə tabe qurdun. Öz evini eyş ilə işıqlandırdın. Bəs nədən həyatının çeşməsi kədərli dir? Şadlıq mülkün qaralı b dır.” İskəndər cavabında dedi: “Bu keçən güzarda gözümün aynası dolmuş və kədərliyəm ki, nə səbəbdən işıq saçan könül gözünü bir ovuc torpaqdan ötrü qaraltdım” (Xacu, 1991, s. 49).

Beləliklə, Xacu Kirmani bu hekayə vasitəsi ilə, dünyanı tutduqca torpaq və xəzinədən doymaq bilməyən, nəfs və tamahının qulu olan şahları insanlığa dəvət edir.

10-cu məqalət- Düşüncəli və hədsiz qorxaq olmaq, Allahın bənzərsiz rəhmətinə ümid etmək işi adlanır. Bu didaktik hissəyə uyğun olaraq, “Qoca mütrüb və onun minacatı” hekayəsi verilmişdir. Hekayənin məzmunu belədir: “Dastanlar oxuyan nəğməkar bir kişi vardı. Nəğməsini həyatına, məişətinə uyğun köklərdi. Gözəl zümzüməsilə zəməzəm suyu axıdırdı. Onun dəmsazlığı ilə sürəhi quş kimi qanadlarırdı. Zöhrə onun avazından hərəkətə gəlib dövrə vururdu. Mütrüb cavanlıq günlərini nəğməyə, nəvaya bəxş elədi. Bir müddət keçdi, ömrü qocalığa yetişdi. Çiçəklənən, şöhrətlənən dövrü keçdi, fəqirlik və acizlik dövrü gəldi. Onun cibləri tənburun kasası kimi boşaldı. Gözləri ursuz bir bağa döndü. Boğazı (qırtlağı) rübabın boğazı kimi qurudu. Onun musiqi dəftərini su apardı. Dişləri tökülüb ümidi kamdan qaldı. Beli çəngi kimi ikiqat büküldü, Könlü Üşşaq pərdəsi kimi daraldı (sıxıldı). Ömrünün qaranlıq axşamı yetişdi.

Qoca mütrüb bir səbh çağı xaraba karvansaraya gəldi. Zümzümə ilə könlünü rübab etdi. Ahu-zarı fələyə qalxdı. Bəmdən ahənglə minacata başlayıb Allaha dualar etdi. Qoca könlündə dərd və nalə edərək dedi: Sən ey öz qulunu eşidən! Könlümün pərdəsi nəvanı səndən tapdı. Naləm və fəryadım heç kəsə çatmır. Bu pərdədə səndən başqa könül ahənginə pərdəsazlıq edib yanan yoxdur. Altmış ildir ki, məxluqun (yaranmışların) içindəyəm. Bu gün isə dövrədən və zamanın qulağından uzaq yalnız sənə bəhrində nəvə vururam:

ساخته ام ساز مخالف بسی
چند زنم راه دل هر کسی
بهر تو امروز نوا می زنم
لیک نه از بهر هوا می زنم
چنگ و ربابم چو نشد دستگیر
مفکنم از پا و کنون دستگیر

(Xacu, 1991, s. 53)

Kifayət qədər özgə üçün saz çaldım,
Hər bir kəsin könlü yolunda nə qədər çaldım.
Bu gün sənə üçün nəvə qoşuram,
Lakin həvə - həvəs üçün çalmıram.
Çəng və rübabım əlimdən tutmadı,
Ayaqdan düşdüm və bu gün əlimdən tut!

Son dərəcə təsirli məzmun və mükəmməl poetik obrazlarla işlənmiş bu hekayədə İslami-sufi fəlsəfənin əsas ideyasından biri “Allahdan yaxşı dost, həmdəm yoxdur”, “Allaha qovuşub var olmaq –ona təslim olmaq” prinsipi qoyulmuşdur. Hekayə qəhrəmanı olan qoca mütrüb: - 60 il insanlar içindəyəm, lakin naləm və fəryadım heç kəsə çatmır. Bu gün isə sənə bəhrinə nəvə vururam- deyə yalnız Allaha sığınır.

Xacunun “Rövzətül-ənvar” əsərində **13-cü məqalətdə** verilmiş “Ədalət istəyən qoca qarı ilə Soltan Məlik şahın hekayəsi” mövzu, ideya və süjet etibarilə Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”ndə “Şahın öz rəiyyəti ilə ədalətli davranması” adlanan 4-cü məqalət (Nizami, 1960, s. 112-114) və bu məqalətə aid olan “Sultan Səncər və qarı” hekayəsindən alınmışdır. Dövlət və ədalət problemi bir qədər dəyişikliklərlə Xacunun bu hekayəsində yenidən aktuallaşdırılmışdır. Təhkiyə formasında da Nizamidən bəhrələnmələrin şahidi oluruq. Hekayənin mövzu və süjetinə diqqət yetirək:

“Bir gün Məlik şah ov etmək niyyətilə İsfahandan yola düşdü. At oynatdı, cövlan etdi. Ovçu-padşah hər yerə səs-küy saldı, ayağının altında dağ-dərə qaldı. Şikardan ötrü ovçu qartal kimi qanadlandı, ov etdiyi yerin üzünü şumladı. Qoşunu ilə atları axan çayların qırağına sürdü. Bir qoca qarı qoşundan qabaq gəlib orada əyləşmişdi. Qarı şahı görəndə kimi qalxdı və dedi: “Ey dünyatutan şah! Neçə sitəm, zülm oxu yerin bağrına vurdun. Mən qocaya da sitəm etdin. Sən qoşununun

etdiklərini seyr etmirsən? Ovçuluq (quş ovlamaq) ucundan sənin qoşunun ətrafa yayılıb at çapır. Kəndlilərin evlərinə zəlzələ, çobanların çadırlarına vəlvələ salırlar. Bu işin aqibəti başqa cür olar. Bütün bunlar sənin sərxoşluğunun ucbatındandır (yəni, qəflətdə olmağındandır- Z.A.). Bu tufanlar gəlib sənin başından keçər və bu qanlar kəməmindən axar. Bu üzdən mülkün yerində qalmaz. Qəlbin ovçuluğunu et ki, canı ondan taparsan. Qarının şur və şoğəbini (شغب) görəndə şah yaxınlaşdı və dedi: Ey zülmə hədəf olan və ey fəlakətdən qocalıq zamanına yetişən! O at ki, sənə cəfa veribdir, sənin yanındadır. Bu nəqşi vuran sənindir. Qarı cavab verdi ki, bu zülm səndədir, xalqın bütün naləsi sən ucbatındandır. Mənim ata-anasız yetimlərim gecə-gündüzü möhnətlə başa vururlar. Onların fikirləri mənim canımı alıb. Şir kimi bir inəyim var idi. Mənim yetimlərimin xərcini onun südü ödəyirdi. Mənim xatirim onun zəncirindən düzəlmişdi. Çölə otlamağa getdi və sən ovun oldu. Yolun ucu sən işinin başı oldu. Qolu güclü qoşunun başı, pənəhi sənsən və bu iş səndən oldu. Çünki sən ov etməkçün səmənd sürməsəydin, yazıq heyvan oxlanıb yerə yıxılmazdı. Əgər hər kəsdən ağah olsan, kimsə kimsəyə zülm etməz. Qafilliyindən yarı sərxoşsan. Şah nə qədər rəiyyətdən kənar olsa, qoşun rəiyyətin qanını içər. Gözətçinin zülm və sitəmi soltanın qafilliyindəndir. Könlüsünü qocanın sözü şahın ciyərində qara oxa döndü. Gözünün sədəfindən gövhər axıtdı. Yəməni cəz`ini gövhər-əngiz etdi. Onun könlündən qəmi, küdurəti yumaq üçün qapısına yetmiş cür hədiyyələr apardı. Qarı şahın gətirdiyi çoxlu ehsanı görüb ona dualar etdi” (Xacu, 1991, s. 87).

Mövzunun Nizami prinsipləri əsasında qoyuluşunu izlərkən, bir sıra ənənəvi, artıq Şərq arxetipinə çevrilmiş - psixoloji təsir elementlərindən – müdrik qarı, yaxud ağıllı qoca obrazı vasitəsilə verilən öyüd - nəsihət üsulundan istifadə edilməsi diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, qüdrətli şahların aciz, lakin dünyagörmüş, müdrik qoca obrazları vasitəsilə ədalətə dəvət olunması, ölkənin ədalətlə idarə olunmasında onların fikirlərinin nəzərə alınması və sair Nizami əsərlərinə xas bu kimi cəhətlərin izlənilməsi vaxtilə Həmid Araslının tədqiqatlarında əsas ana xətlərdən biri olmuşdur. Alimin əsasını qoyduğu problemi davam etdirərək Nizami Gəncəvi irsini qədim türkdilli mənbələrlə əlaqəli şəkildə araşdıran Nüşabə Araslı yazır: “...şairin ağıl, bilik rəmzi kimi təsvir etdiyi bu nurani qoca obrazları hadisələrin gedişində mühüm yer tutur, fəlakətə uğrayan, gözlənilməyən çətinliklərlə üzləşənlərə kömək edir, öz ağıllı məsləhətləri, tövsiyələri ilə dara düşənlərin, çarəsizlərin dadına çatırlar” (Araslı, 2021, s. 528).

Xacu Kirmani əsərində təsvir olunan qarı obrazı Nizami Gəncəvinin “Sultan Səncər və qarı” hekayəsindəki zülmə məruz qalmış qoca qarı obrazının davamıdır. Əsərdə ideya humanizmin əsas kontekstinə – ictimai ədalət, şah və rəiyyət probleminin həllinə yönəldilmişdir. Mövzu tipologiyasına baxmayaraq hər iki şairin şəxsiyyəti, dünyagörüşü, milli - psixoloji xarakterindən asılı olaraq, problemin həlli prinsipləri fərqlidir. Nizami mövzuya real şəkildə, öz yaradıcılığına xas ideal-romantik düşüncələrlə, heç bir simvollaşma aparmadan münasibət bildirir. İdeal cəmiyyət qurmağın real yollarını şahlara, ictimaiyyətə diqtə edir. Həm Nizami, həm də Xacu əsərində qarının haqlı danlaq və nəsihətləri əslində hər iki şairin cəmiyyət, dövlət idarəçiliyi haqqında düşüncələrini əks etdirir. Nizami beytlərinə diqqət yetirək:

بندہ ای و دعوی شاهی کنی
شاه نہ ای چونکہ تباہی کنی
شاه کہ ترتیب ولایت کند
حکم رعیت بہ رعایت کند
تا همه سر بر خط فرمان نهند
دوستی اش در دل و در جان نهند
عالم را زیر و زیر کرده ای
تا تویی آخر چه هنر کرده ای؟

(Nizami, 1960, s. 113)

Bəndəsən, lakin şahlıq iddiası edirsən.
Sən şah deyilsən, çünki zülm edirsən
Şah vilayətdə qayda yaradanda,
Rəiyyətin hökmünü əsas tutar ki,
Hamı şah fərmanını başı üstündə saxlasın,
Onu dostu bilib könlündə, canında saxlasın.

(Sənsə) aləmi alt-üst etmişən,
Bununla sən nə hünər etmişən?

Nizaminin hekayə mətninə müdaxiləsi hər dəfə olduğu kimi, burada da Şərqi ədəbi fəlsəfi-didaktik formulalarını dağıdıb keçir; şair tez-tez faktlara, reallıqlara söykənir. Ürəyi xalqa yanan həssas vətəndaş, yüksək demokratik dünyagörüşə malik fenomen - şəxsiyyət, insan cəmiyyəti haqqında ən mütərəqqi ideyalara dərinlən filosof-alim olaraq çıxış edir; Nizami Gəncəvi ədalət üzərində ucalan türk dövlətçiliyini nümunə göstərir. Həmid Araslı, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Rüstəm Əliyev kimi alimlər öz araşdırmalarında Nizaminin o dövrdə irəli sürdüyü ədalət üzərində qurulan Türk dövlət anlayışı ideyasını araşdırmışlar. M. Ə. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, “Adalet üzerinde kurulmuş devleti idealize eden Nizami, bu idealini Türk devleti tipinde buluyor” (Rəsulzadə, 1951, s. 183). Nizaminin ədaləti gözləməyən hökmdarların dövlətin əsaslarına ziyan vurduqlarına işarə etdiyini nəzərdən qaçırmayan akademik Həmid Araslı yazırdı: “Şair qeyd edir ki, Sultan Səncər bu hadisədən nəticə çıxarmadığı üçündür ki, Xorasanda ziyan edir. Bu, Sultan Səncər əleyhinə alovlanan Xorasan üsyanına işarədir” (Araslı, 2014, s. 9). Həmin beytləri bir daha xatırladıq:

دولت ترکان که بلندی گرفت مملکت از داد پسندی گرفت
چونکه تو بیداد کری پروری ترک نه هندوی غارتگری
مسکن شهری ز تو ویرانه شد خرمن دهقان ز تو بیدانه شد
(Nizami, 1960, s. 113)

Türklərin dövləti ki,ucaldı,
Məmləkət ədalət üzərində quruldu.
Sən zülm yolunu tutduğuna görə
Türk deyilsən,qarətkar hindusan.
Yurd və şəhərlər sənün ucbatından viran oldu,
Kəndlilin xırmanı sənün üzündən dənsiz qaldı,-

deyə, şair haray çəkir. 25-30 beytdə təsiredici didaktika ilə Nizami şahları düşünməyə vadar edir. Türk milli xarakterinə xas özəlliklər – yorulmaz ədalət axtarışları, bu yolda çarpışmalar, inam və cəsarət, hökmdarlara sözü açıq söyləmək və sair bu kimi keyfiyyətlər Nizaminin bənərsizliyidir. Akademik İsa Həbibbəylinin dəqiq ifadə etdiyi kimi, “...“Sirlər xəzinəsi” “Xəmsə” müəllifinin insanlığın xilasına və sabahına dair çağırışların xəzinəsidir...Nizami sadə, halal, pak mənəviyyətli və zəhmətkeş insan vasitəsi ilə cəmiyyəti dəyişdirməyin mümkünlüyünə ümid bəsləmiş, hökmdarları müdrik sözləri ilə ədalətə dəvət etməklə bunun nümunəsini göstərmişdir” (Həbibbəyli, 2021, s. 39).

Təəssüf ki, romantik şairin ideal cəmiyyət haqqında arzuları əhatəsində olduğu reallıqlarla üst-üstə düşmür, bununla belə, insanın kamilləşməsi ümidi ilə dini-əxlaqi nəsihətlərini yorulmadan təbliğ edirdi:

ز آمدن مرگ شماری بکن میرسد دست حصاری بکن
عدل تو قنديل شب افروز تست مونس فردای تو امروز تست
(Nizami, 1960, s. 113)

Ölüm gələndə, hesabı düşün,
Əli sənə çatır,(özünə) bir hasar qur.
Sənün ədalətin sənün gecəni işıqlandıran qəndildir,
Sabahkı munisin sənün bu günündür.

Nizaminin xalq üçün yanan qəlbinin ağırlarını son beyt bir daha təsdiq edir:

خیز نظامی ز حد افز ون گری بر دل خوناب شده خون گری
(Nizami, 1960, s. 114)

Qalx, Nizami, həddən artıq ağladın,
Qana dönmüş könüllər üçün qanlı göz yaşı axıtdın.

Xacu Kirmani öz sələfi Nizami kimi “ədalət” yolunu cəmiyyətin saflaşmasına aparan yol hesab edir. Ədalət problemini qabardaraq, tapdaqlar altında qalan xalqın iztirablarını qələmə alır. Nizami hekayəsinin motivləri əsasında yazılmış “Ədalət istəyən qarı və Soltan Məlik şahın hekayəsi”ndə bəzi misralar Nizami şeirilə həmahəngdir:

سینه مظلوم به خنجر مسوز
دیده محروم به ناوک مدوز
خون رعیت ز چه روی خوری
مال ولایت ز چه روی بری
(Xacu, 1991, s. 64)

Məzlumların sinəsini xəncərlə yandırma,
Məhrum gözləri oxla sancma.
Rəiyyətin qanını nə səbəbdən içirsən,
Vilayətin malını nə üçün aparırsan?-

İslami humanizmin qaynaqlarından süzülən, ədəbiyyatda simvolları Sənəidən və real gerçəkliyi Nizami sənətinin süzgəcindən keçib gələn ideyalar Xacu yaradıcılığında yenidən təzələnilir. Qoca qarının dililə: شاه نه چونکه تباہی کنی - Şah deyilsən, çünki cinayət edirsən, - deyən Nizaminin nəsihətləri Xacu Kirmani tərəfindən aşağıdakı şəkildə davam etdirilir:

این همه طوفان ز سرت بگذرد
وین همه خون از کمرت بگذرد
(Xacu, 1991, s. 66)

Bütün bu tufanlar başından keçər,
Bütün bu qanlar kəmərimdən keçər.

Xacu əsərinin sonunda hadisələr kosmoqonik şəkil alır; şair özünün sufiyanə düşüncələrini ifadə etmək üçün qısa bir süjet əlavə edir: “Məlikşah dünyadan köçüb torpağı özünə mənzil edən zamansübh çağı bir böyük övliya yuxusunda gördü ki, şah günəş çeşməsinin başından su aparır. Dedi: Ey parlaq rəyli şah! Gülşəndə şaha layiq yer düzəltmişən. Bu bustanda dostlardan ayrı halın necədir?... Dedi: Əgər o qoca qarıya rast olmasaydım və mənə dualar edib əlimdən tutmasaydı, mənim işim pis olardı” (Xacu, 1991, s. 87). Süjetin ardınca şair 10 beytlik nəticə hissəsində şahların ədaləti və maddi dünyanın vəfasızlığı haqqında ilahi həqiqətləri və mənalı şərhlər edir.

Nəticə

Xacu əsərləri müstəqil süjetli, orijinal və müxtəlif folklor elementlərinin daxil olması ilə zəngin, yüksək bədii-üslubi keyfiyyətlərə malik sənət nümunələridir. Buna baxmayaraq şairin hər bir məsnəvisində Nizami ənənəsinə bağlı ideya-bədii xüsusiyyətləri, görməmək mümkün deyildir. Şairin təsəvvüf görüşlərində ilahi məhəbbətlə eyniləşdirilən insana məhəbbət fəlsəfəsi Nizami humanizminin davamıdır.

Ədəbiyyat

1. Araslı, H. (1998). Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı. İçində H. Araslı (Red.), *Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri)* (I cild). Gənclik, 732.
2. Araslı, H. (2014). Müqəddimə. İçində *Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi* (R. Əliyev, Filoloji tərcümə, izahlar və şərhlər). Qanun nəşriyyatı.
3. Araslı, N. (2021). *Nizami və xalq yaradıcılığı*. İçində *Nizami Gəncəvi: Həyatı və yaradıcılığı – Nizami Gəncəvi ili* (Kollektiv monoqrafiya). Elm, 984.

4. Asadullayev, S. (1981). *Leyli və Məcnun farsdilli ədəbiyyatda: Biblioqrafik icmal*. Düşənbə: Doniş.
5. Bertels, E. E. (1965). *Sufizm və sufi ədəbiyyatı: Seçilmiş əsərlər*. Nauka.
6. Cüneyd Bağdadi. (1993). İslam ensiklopedisi (Cild 8). TDV, 119–121.
7. Guliyeva, B. (2010). *Xacə Kermaninin “Səmnəmə” və “Xumay və Xumayun” poemaları*. Elm və Təhsil.
8. Həbibbəyli, İ. (2021). *Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi*. Elm.
9. Xacu Kermani. (1370 h. / 1991). *Xəmsə-ye Xacu-ye Kermani* (S. N. Kermani, Təş. və girişlə). Kerman: Şəhid Bəhnər Universiteti, Ədəbiyyat və Humanitar Elmlər Fakültəsi.
10. Kazımov, M. (2012). *Xacə Kirmani*. İçində *Farsdilli ədəbiyyatın yeddi əsri*. Nafta-Press, 391.
11. Qurani-Kərim. (2005). *Azərbaycan dilinə tərcüməsi və transkripsiyası* (M. R. İsmayilzadə Duzal, Tərc.). Beynəlxalq əl-Huda nəşriyyatı.
12. Nezami Gəncevi. (1960). *Məxzənül-əsrar* (Ə. Əlizadə, Elmi və tənqidi mətni).
13. Resulzadə, M. Ə. (1951). *Azərbaycan şairi Nizami*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı.
14. Şibli. (2010). İslam ensiklopedisi (Cild 39). TDV, 125–126.

Daxil oldu: 12.03.2025

Qəbul edildi: 12.06.2025